

XIVA XONLIGINING TASHKIL TOPISHI VA IJTIMOIIY HAYOTI

Mamataliyeva Nodira

TDPU Tarix fakulteti tarix yo'nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya: Maqolada Xiva xonligining tashkil topishi, xonlik ijtimoiy hayoti, xonlarning olib borgan siyosatlari shuningdek, Xivadagi ichki nizolarning kuchayib borishlari ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Elbars, Xoji Muhammad, Toshli yormish, Xazorasp.

Annotation: The article describes the establishment of the Khiva khanate, the social life of the khanate, the policies carried out by the khans, as well as the intensification of internal conflicts in Khiva.

Key words: Elbars, Khoji Muhammad, Stone half, Khazorasp.

Аннотация: В статье описывается становление Хивинского ханства, общественная жизнь ханства, политика, проводимая ханами, а также обострение внутренних конфликтов в Хиве.

Ключевые слова: Эльбарс, Ходжи Мухаммад, Каменная половина, Хазорасп.

1505-yilda Xorazmni Shayboniyxon bosib oldi. Eron shohi Ismoil Safaviy Shayboniyxonni mag'lub etgach Xorazm Eron davlatiga qaram bo'lib qoladi. Biroq qizilbosh eroniylar hukmronligi uzoq davom etmadi. Bir yil o'tar-o'tmas 1511-yilda Xorazm o'zbek xonlari hukmronligida o'z mustaqilligini tiklab oladi. Xorazm aholisi orasida eroniylarga qarshi qo'zg'alon uyushtiriladi. Ular dashti qipchoqlik Berka Sultonning o'g'li Elbarsni chaqiradilar. Dashtiqipchoqlik Elbarsxon 1511-yilda taxtga ko'tariladi. Shundan so'ng Eron askarlari Xiva, Xazorasp va Qiyotni tashlab chiqib ketdilar. Ana shu tariqa 1512-yilda Elbarsxon boshchiligida Xiva xonligiga asos solinadi. Elbarsxon tufayli Dashti Qipchoqdan juda ko'plab ko'chmanchi o'zbek qabilalarining kela boshlashi va 1524-yilda Shoh Ismoilning vafot etishi O'zbek sultonlarining Urganchda mustahkamlanib olishlariga imkoniyat yaratib beradi. Ular hatto shimoliy Xurosonning anchagina qismini (hozirgi Turkmanistonning Janubiy qismi), Saraxs tumani va uning shimoliy qismi bilan birga, Balxon va Mang'ishloqdagi turkmanlarni ham bo'ysundirib oldilar.

Elbarsxon 1518-yilda vafot etgandan so'ng xonlar tez-tez almashib turadigan bo'lib qoladi. Xiva xonlari o'z qo'l ostidagi xalqlarni itoatda saqlash uchun qabilalar o'rtasida nizolarni kuchaytirdilar, ular o'rtasida urushlar keltirib chiqaradilar. Bu xalqni xonavayron qiladi. Elbarsxonning beshinchi vorisi bo'lgan Avaneshton davrida Shayboniylardan bo'lgan Ubaydullaxon Xivani bosib olishga urinish ko'radi (1538). Hatto Avaneshtonni o'ldirib Xorazm taxtiga o'z o'g'li Abdulazizni tayinladi

ham. O'zbek oilalari Xorazmdan Buxoro xonligini hududiga ko'chiriladi. Biroq o'ldirilgan Ava- neshxonning Shayboniylardan qutulib qolgan urug'doshlari/ Din Muhammad avlodiga mansub Durun huzuriga qochib boradilar. Durun turkmaning adak (adakli) qabilasi yordamida Xorazmga bostirib kiradi va Xivani egallab Shayboniylar hoki- mini o'ldiradi. Abdulaziz zo'rg'a qochib qolishga ulgurdi. Din Muhammad Xorazmga Ubaydullaxon yuborgan qo'shinlarni tor-mor keltiradi. 1575-yilda Shayboniylardan bo'lgan Abdullaxon Xorazmga yana qo'shin tortib boradi. Bu davrda Xorazm xoni Xoji Muhammad (1560-1602) Xurosonga qarshi qo'shin tortib ketgan edi. Xoji Muhammadxonning yo'lda kelayotganidan xabar topgan Abdullaxon uning ukalari bilan sulh bitimi tuzadi va Buxoroga qaytib ketadi.¹ 1593-yilda Abdullaxon II Xorazmni nihoyat bo- sib oladi. Xorazm xoni o'z o'g'illari bilan Eron shohi Abbas panohiga qochib borishga majbur bo'ladi. 1595-yilda Xiva sultonlari turkmanlar yordamida Xivani qaytarib oladilar. Lekin shu yili Abdullaxon II Xorazm ustiga yana qo'shin tortib keladi. Xazorasni egallab, qo'zg'olonchilarni qatl ettiradi. Xoji Muhammadxon yana Eronga yo'l oldi. Mamlakatda toju-taxt uchun boshlanib ketgan urush, janjal va nizolar oqibatida Shayboniylar urug'i batamom qirilib bitadi va inqirozga yuz tutadi. Bu qulay vaziyatdan foydalangan Xorazm yana o'z mustaqilligini qaytadan tikladi va Xoji Muhammadxon o'z taxtini egalladi. Ana shu tariqa o'zbek sulolasining Elbarsxon asos solgan Xorazm davlati taxti hukmronligiga mustahkam zamin yaratiladi.

Arab Muhammadxon davri (1602-1621)da xonlikning markazi Urganchdan Xivaga ko'chirildi. Buning asosiy sababi Amudaryoning qurib borishi natijasi edi. Ana shu davrdan boshlab xonlik Xiva xonligi nomi bilan yuritiladigan bo'ladi. Bu davrda xonlikdagi umumiy aholi soni 800 ming kishiga borardi. Shundan 67% o'troq o'zbeklar, 26% turkmanlar va qolganlari qozoqlar va qoraqalpoqlar bo'lgan. Aholisining asosiy ko'pchiligini tashkil etgan o'zbeklar qabila-qabila, urug'-urug' bo'lib vohaning shimoliy qismida, asosan, Amudaryo tarmoq yoygan yerlarda joylash- gan edilar. Bu o'zbek aholisi jami 20 ta qabiladan iborat bo'lib, ular orasida mang'itlar, nayman, qipchoq, qiyotlar, qo'ng'irotlar kuchli va ustun mavqeyiga ega bo'lganlar.

Hozirgi xorazmliklarning rivojlanishi va shakllanishida tarixan ildizi va tomiri bir bo'lgan hamda voha hududida va uning chekkalarida ilgari yashab kelgan qardosh turkmanlarning ta'siri va o'rni katta bo'lgan. Qadimgi o'g'uzlarning avlodlari bo'lgan turkmanlar mahalliy xalqlar va Dashti qipchoqdan ko'chib kelgan turkiy xalqlar bilan qorishib, qo'shilib ketganlar. Xorazm shevasining turkman tiliga yaqinligi ham albatta ana shundadir.

Bir vaqtlar Xorazmshohlar hukmronligi davrida saltanat darajasiga ko'tarilgan va «... O'tuz darvozasi bor...» bo'lgan.² Xorazm XVII asrga kelib o'zaro qirg'inbarot

¹ Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi Ikkinchi kitob 2-qism. Andijon, 1998 y. 117-bet

² Mulla Olim Mahmud hoji. Turkiston tarixi. Qarshi, "Nasaf", 1992. 125-bet.

urushlar oqibatida taraqqiyotda orqada qoladi. XVII asr boshlarida Amudaryo o'zanining o'zgarganligi ham voha taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Urganch shahrini xonlikning janubiyroq hududiga ko'chirishga to'g'ri keladi. Biroq yangi Urganch ham Ko'hna Urganchning nafaqat nomini, balki ayni zamonda tarixiy an'analarini va savdo markazi sifatidagi o'rnini ham o'zida saqlab qoladi. Amudaryo o'zanining siljishi Xorazmdagi boshqa qadimiy va tarixiy: Xazorasp, Kot, Xonqa, Shohobod kabi shaharlarning ham siljishiga sabab bo'ladi, ammo ularning barchasining eski nomlari saqlanib qoladi.

Hoji Muhammadxon vafotidan so'ng 19 yil taxtda o'tirgan Arab Muhammadxon davrida xonlikdagi toju taxt uchun o'zaro urushlar ayniqsa keskin tus oladi. 1616-yilda Arab Muhammadxonning o'g'illari Habash Sulton bilan Elbars Sulton, nayman va uyg'ur qabilalarining boshliqlariga tayanib (onalari Nayman urug'iga mansub edi), o'z otasiga qarshi isyon ko'taradi. Arab Muhammadxonning yetti o'g'li bo'lgan: ular Asfandiyorxon Sulton, Habash Sulton, Elbars Sulton, Abulg'ozixon, Sharif Muhammad Sulton, Xorazmshoh Sulton, Avg'on sultonlardir. Arab Muhammadxon andisha yuzasidan yon bosib, isyonkor o'g'illariga Vazir shahrini (Ustyurtda, Ko'hna Urganchdan 60 chaqirim yiroqda; XV asr o'rtalarida o'zbek xonlaridan Mustafaxon qurdirgan) ham qo'shib berdi. O'rtada besh yil o'tar-o'tmas oralari buzilib, ota-bolalar o'rtasida urush boshlanib ketdi. 1621-yilda Toshli yormish qudug'i yonida ikki orada bir tarafda Arab Muhammadxon, to'ng'ich o'g'li Asfandiyor Sulton va Abulg'oziy sulton, ikkinchi tomonda esa Habash Sulton bilan Elbars Sulton orasida qattiq jang bo'ladi. Oqibatda ota tomon yengiladi. Nobakor farzandlar buyrug'i bilan asir olingan xonning ko'zlariga mil tortiladi va Xivaga olib keltirilib qamab qo'yiladi. Ko'p o'tmay Arab Muhammadxon shu yerda qatl etiladi. Oqqadar farzandlar otaga qo'shib Xorazmshoh inisi va akasi Asfandiyorxonning ikki o'g'lini ham o'ldiradilar.

Abulg'ozixon qochib avval Kotga, Qo'ng'iro'tga, so'ngra Buxoroga, Imomqulixon (1611-1642) huzuriga boradi. Xonning boshqa o'g'illari: Asfandiyorxon Sulton va Sharif Muhammadxon Sulton Xazoraspga boradilar va u yerda yashirindilar. Shaharni qirq kun qamal qilgan Habash va Elbars og'asi Asfandiyorxon Sulton va inisi Sharif Muhammad Sulton bilan yarashadilar, hamda Asfandiyorxon Sultonni Makka ziyoratiga ketishga ijozat beradilar, Sharif Muhammad Sultonga Katni in'om qiladilar. Biroq Asfandiyorxon Sulton Makkaga bormaydi. U to'g'ri Shoh Abbos I (1587-1629) huzuriga yo'l oladi va uning yordami bilan 1623-yilda Xiva taxtini egallaydi. Bu voqeadan xabar topgan Abulg'ozixon Xorazmga qaytadi. Og'asi Asfandiyorxon Sulton unga Urganchni beradi. Lekin oradan to'rt yil o'tib akasi bilan oralari buzilib 1627-yilda Abulg'ozixon Turkistonga Eshimxon (1629-yilda vafot etgan) qarorgohiga qochib boradi.³

³ Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi Ikkinchi kitob 2-qism. Andijon, 1998 y. 117-bet

Xulosa

Xulosada qilib aytganda Xiva xonligi o'zbek davlatchiligida muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Xiva xonligida madaniyat, adabiyot, yuksak tarzda rivojlanadi. Xiva xonlari tomonidan qurilgan tarixiy inshootlarning hozirgi kungacha saqlanib qolgan bo'lib ular jahon me'morchiligining yuksak namunalaridan hisoblanadi. Xiva xonligi tarixini o'rganishda shu davrda yashagan adabiy muhit nomoyondalarining asarlari beqiyos hisoblanadi. Xiva xonligi boshqa ikki O'zbek xonliklari kabi tariximizda muhim ahamiyat kasb etadi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi Toshkent, 2000
2. Mulla Olim Mahmud hoji. Turkiston tarixi. Qarshi, "Nasaf", 1992. 125-bet.
3. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi Ikkinchi kitob 2-qism. Andijon, 1998 y. 117-bet
4. Sagdullayev A.S., Aminov B.B., Mavlonov O'.M., Norqulov N.O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. - T., 2000 yil.